

SOCIJALNA I ETNIČKA DISTANCA PREMA ROMIMA U SRBIJI*

Više istraživanja potvrdilo je da Romi predstavljaju marginalizovanu etničku grupu sa, za sada, malim izgledima da budu integrisani u šire društveno okruženje. No, kako su ta istraživanja, takođe, pokazala – socijalni, pravno-politički i kulturni status Roma nije istovetan u svim regionima ili državama u kojima oni žive. Poseban problem se javlja u postsocijalističkim državama centralne, istočne i jugoistočne Evrope. Procesi tranzicije u ovim državama su, pri reevaluaciji dotadašnjih vrednosti i ustaljenih stavova u ekonomiji, politici, kulturi, etničkim odnosima i ostalim oblastima, usloveli anomičnu atmosferu i stvaranje još većeg jaza između bogatih i siromašnih (i/ili novobogataša i novosiromaha). Neke od negativnih posledica tih procesa najviše su pogodile ekonomski, socijalno ili etnički marginalizovane grupe, koje su i pre toga bile u nepovoljnom položaju, ograničivši im ionako skromne mehanizme za adekvatnu socijalnu

* Rad predstavlja prezentaciju dela podataka istraživanja *SOCIOCULTURAL ADAPTATION OF THE ROMANIES IN SERBIA IN THE TRANSITION PROCESSES – INTEGRATION, ASSIMILATION OR SEGREGATION?*, (1998-2000), koje je finansirao Research Support Scheme (Prague). Istraživački tim su činili: dr Dragoljub B. Đorđević – rukovodilac tima (Religioznost Roma), dr Dragana R. Mašović (Kultura i obrazovanje Roma) i Bogdan Đurović (Socijalna i etnička distanca prema Romima).

integraciju. Poseban problem nastao je kod izrazito multietničkih, multikonfesionalnih i multikulturalnih zajednica, gde je došlo do radikalizacije međuetničke i interkonfesionalne netrpeljivosti (bivši SSSR i Jugoslavija). U Srbiji, pored Srba, Crnogoraca i onih koji se izjašnjavaju kao Jugosloveni postoji 12 nacionalnih manjina – a uzimajući u obzir njihovu brojnost, Romi su na četvrtom mestu (prema popisu stanovništva iz 1991. godine).¹ Statistički i naučni rezultati, takođe, ukazuju na to da su Romi, u proteklih nekoliko decenija, po nivou obrazovanja, profesionalnom i ekonomskom statusu, socijalnoj i političkoj participaciji i moći, na poslednjem mestu.

Među Srbima postoji široko rasprostranjena predrasuda da su oni, kao nacija, izuzetno tolerantni prema pripadnicima drugih etničkih zajednica s kojima su u kontaktu, bilo da je reč o onima unutar ili izvan granica njihove države. Realsociološka situacija je, nažalost, sasvim drugačija.² Kako je raspad prethodne Jugoslavije obeležen krvavim međuetničkim sukobima, ne čudi da je stepen etničke distance kod svih etničkih zajednica povećan. No, u "slučaju Roma" susrećemo se s određenim specifičnostima. Naime, oni ni sa kim nisu bili u sukobu, nisu zahtevali ništa što bi, eventualno, narušilo integritet novonastalih država, ali je stepen etničke distance prema njima izuzetno visok. Razloge tome, očigledno, treba tražiti na drugoj strani. Njihova decenijska i vekovna isključenost i segregacija ispoljeni su u svim segmentima i na svim nivoima: rezidencijalnom, ekonomskom, političkom, obrazovnom, kulturnom itd., i to u svim državama Evrope u kojima žive. Od prvih naseljavanja na Balkan, pa sve do današnjih dana, Romi se susreću s dva velika problema. S jedne strane, to je asimilacija u druge etnose i kulture i, samim tim, gubitak osobenog etničkog i kulturnog identiteta i, s

¹ Na osnovu podataka Popisa stanovništva iz 1991. godine, njih u Srbiji s pokrajinama ima 140 237, dok se procene demografa i ostalih stručnjaka kreću između 400 000 i 450 000, tako da bi oni, posle Albanaca, bili najbrojnija manjinska etnička zajednica. Procene za četiri balkanske zemlje – Rumuniju, Bugarsku, Srbiju i Makedoniju kreću se između tri miliona (minimum) i četiri miliona (maksimum). Za broj Roma u Jugoslaviji i Srbiji videti: Ruža Petrović, Demografske osobenosti Roma u Jugoslaviji i Vladimir Stanković: Romi u svetlu podataka jugoslovenske statistike u: *Razvitak Roma u Jugoslaviji – problemi i tendencije*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 1992. str. 115-127 i 159-178.

druge, segregacija u odnosu na većinsko stanovništvo drugih naroda u svom okruženju. U slučajevima kada su uspevali da sačuvaju samosvojnost u kulturnom i nacionalnom pogledu, plaćali su visoku cenu diskriminacije, zaostajanja i siromaštva u odnosu na okruženje. Gotovo kao da se kod "fenomena Roma" susrećemo s izrazito uzročno-posledičnom vezom između zauzimanja normalnog društvenog statusa i gubitka autentičnog identiteta, i obrnuto. Iz tog razloga, premda nenameravano, kod Roma se razvio poseban socio-kulturni mentalitet – "svest geta", koji funkcioniše na dvojak način. Prvo, u pozitivnom smislu, taj mentalitet služi očuvanju njihovog identiteta i, drugo – u negativnom smislu, još više ih izdvaja od pripadnika drugih nacija s kojima su prinuđeni da žive i saraduju. No, može se primetiti da taj mentalitet nije isključivo uslovljen objektivnim položajem Roma u društvenoj strukturi, već i pogledom na svet koji je utemeljen na arhaičnim slikama kulturâ sa kojima su bili u dodiru, ali i autentičnim arhetipima koje su poneli iz svoje postojbine.³ S druge strane, istorijske okolnosti pri masovnijem naseljavanju Roma na Balkan u XIV veku, dodatno su doprinele stvaranju odbojnosti, stigmatizacije i predrasuda prema njima. Činjenica da oni dolaze zajedno s turskim osvajačima koji, svakako, nisu mogli očekivati dobrodošlicu, uslovlila je i to da se oni percipiraju kao neznanci koji su došli "ko zna otkud", pleme drugačije boje kože, kulture i svakodnevnih navika.⁴ Ta "istorijska pod-

² Svakako, treba imati u vidu da to nije samo srpska "specijalnost", već da to, u manjoj ili većoj meri, susrećemo i kod drugih etničkih zajednica u Srbiji. Stoga se može govoriti o nacionalizmu manjinskih etničkih zajednica, koji, ponekad, može voditi u povećavanje etničke distance prema drugima, irendentizam ili separatizam, u šta smo se uverili u Jugoslaviji. Što se Roma tiče, i oni prema drugim nacijama, u zavisnosti od aktuelne situacije, mogu ispoljavati visok stepen etničke distance (posebno prema Albancima).

³ Bogdan Đurović, Društvena segregacija i getoizirana svest Roma, u: *Cigani/Romi u prošlosti i danas*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 2000, str. 89-95.

⁴ "Vojska osvajača, iako bez srdačnosti primana, uživala je izvestan respekt (strah takođe) kod naroda i, što je još važnije, ona se povlačila i odlazila. Ostajali su Romi za koje je, od strane onih sa kojima su došli, bilo već određeno mesto življenja (mahala), izdvojeno od ostalog dela naselja. Dakle, prostorno izolovani i sa zanimanjima koja nisu donosila značajniju dobit i koja samim tim nisu u prvo vreme bila mnogo cenjena, Romi su posmatrani kao tuđinci." Aleksandra Mitrović, Društveni status Roma, u: *Cigani/Romi u prošlosti i danas*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 2000, str. 72.

svest” inkorporirana je u socijalnu, etničku i rasnu distancu prema Romima u Srbiji do današnjih dana.

Ono što svakako treba naglasiti, jeste da Srbi (kao većinski narod), ali i pripadnici ostalih etničkih zajednica, iskazuju veći stepen etničke i socijalne distance prema Albancima nego prema Romima. Takođe, taj stepen je isti, ponekad i veći, i prema Muslimanima. Pozadinu takvih stavova nije teško identifikovati. Prvo, sukob sa Muslimanima u Bosni i Hercegovini, nakon toga sukob s Albancima na Kosovu (i bombardovanje Jugoslavije). No, treba podsetiti da je prema Muslimanima i Albancima i pre ratova u Jugoslaviji postojala izražena etnička distanca. Ona je bila uslovljena doživljajem da Muslimani predstavljaju potomke nekadašnjih porobljivača (Srbija je oslobođena od Turaka u drugoj polovini XIX veka), a Albanci⁵ kao pripadnici islamske konfesije, njihove prirodne saveznike. Pored toga, Muslimani⁶, kao pripadnici nacije-konfesije u svim merenjima ispoljavaju najveći stepen etničke i socijalne distance prema pripadnicima ostalih etničkih zajednica i najveći stepen autoritarnosti i konzervativizma. Premda se ovo istraživanje nije time posebno bavilo, najverovatnije je da su takvi njihovi stavovi uslovljeni strogim kulturno-religijskim obrascima i zahtevima za nemešanje s nemuslimanima. Iz nekih merenja se može uočiti da oni sebe (pre svega) ne percipiraju kao pripadnike određene nacije, već šire – planetarne zajednice Muslimana.

Glavni problem, koji smo istraživanjem želeli da osvetlimo, predstavljaju načini adaptacije romske populacije u aktuelne procese postsocijalističke tranzicije u Srbiji. Pored toga, nameravali smo da raspravimo problem “fluidnog” identiteta Roma i otkrijemo njegov background. Naime, tragali smo za odgovorom na pitanje – zbog čega Romi pribegavaju (pretpostavljenim) negativnim modelima adaptacije (asi-

⁵ Prvobitnim planom uzorka bilo je predviđeno da i Albanci budu proporcionalno zastupljeni, ali zbog izbijanja sukoba nije bilo moguće obaviti terenski deo istraživanja na Kosovu. Pretpostavka je da bi i oni, slično Muslimanima, ispoljavali visok stepen etničke i socijalne distance prema ostalima.

⁶ U Jugoslaviji je (kada je Tito bio neprikosnoveni lider) načinjen neobičan presedan. Godine 1971, dotadašnja konfesionalna odrednica musliman je preinačena i proglašena nacionalnom, sa velikim M.

milacija ili segregacija), te da li je to uzrokovano objektivnim uslovima u okruženju i pritiscima koji proizlaze iz etničke i socijalne distance i diskriminacije ili je to, i u kojoj meri, plod izgrađivanja specifične "svesti geta" i samopotcenjivanja sopstvenog etnosa. Rezultati istraživanja su, gotovo u potpunosti, potvrdili postavljene hipoteze, kao i generalnu hipotezu da su Romi pri procesima tranzicije srpskog društva, i dalje diskriminirani, te da je evidentna njihova socijalna isključenost, segregacija i (u manjoj meri) asimilacija. Iz podataka se nedvosmisleno može zaključiti kako je socijalna, etnička i rasna distanca prema Romima u Srbiji veoma izražena.

U istraživanju su korišćeni: metod funkcionalne analize, komparativna metoda, analitičko-deduktivni metod, statistički metod i metod uzorkovanja. Primene su tehnike posmatranja, intervjuisanja, ankete i analize sadržaja, dok su kao instrumenti bile upotrebljene Bogardusova i Likertova skala (prilagođene regionalnom kulturnom modelu), i Semanov koncept za merenje pet varijeteta alijenacije (od kojih su merena dva). Osnovni skup koji je bio obuhvaćen istraživanjem činilo je stanovništvo Republike Srbije (s pokrajinom Vojvodinom) iznad 18 godina starosti. Uzorkom je obuhvaćeno 1 400 ispitanika, od toga 700 (50%) Roma, 400 (28,5%) Srba, 100 (7,1%) Mađara i 60 (4,3%) Muslimana, dok je 140 ispitanika prepušteno slobodnom odabiru. U uzorku je blago favorizovano učešće Mađara i Muslimana, s obzirom na to da prvi čine najbrojniju nacionalnu manjinu u AP Vojvodini, a drugi u centralnoj Srbiji. Na ovaj način, na generalnom nivou izvršena je delimična stratifikacija – zasnovana na proporcionalnom učešću najbrojnijih nacionalnih manjina, dok je u okviru posebnih strata izbor vršen metodom slučajnog odabira. I pored činjenice da smo uzorkom obuhvatili 12 nacija, statistički su bile značajne pet: Srbi, Romi, Mađari, Muslimani i Jugosloveni.⁷ Kvotnim uzorkom bile su obuhvaćene prve četiri, dok su se Jugosloveni, premda ne u velikom procentu (2,3%), sami nametnuli. Uzorak je realizovan u 20 regiona: četrnaest u centralnoj Srbiji i šest u Vojvodini. Kao osnovna istra-

⁷ Pri popisu stanovništva iz 1991. oko 10% građana izjasnilo se kao "Jugosloven", ne prihvatajući da se nacionalno bliže odrede. Pretpostavka je da je taj procenat sada manji, ali i dalje značajan u nacionalno mešovitim sredinama (npr. Vojvodini).

živačka metoda korišćen je individualni intervju sa standardizovanim obrascem za postavljanje pitanja i beleženje odgovora.

U dosadašnjim sociopsihološkim istraživanjima Roma u Srbiji, socijalna i etnička distanca, stereotipi i predrasude mereni su, uglavnom, na malim uzorcima i s profesionalno i generacijski ograničenim grupama (učenici, studenti). U drugim istraživanjima – kod kojih je uzorak bio reprezentativan, ova problematika je bila zahvatana samo sporedno. No, i pored toga, iz njih se može videti da je stepen socijalne i etničke distance prema Romima izraženiji nego prema drugim nacijama. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da su odbojnost, predrasude i stereotipi prema Romima bili, u većini tih slučajeva, podcenjeni. Koristeći se klasičnom Bogardusovom skalom, došli smo do sledećih rezultata. S Romima u brak ne bi stupilo 4/5% Srba, 92% Muslimana, i više od polovine Mađara i Jugoslovena.⁸ Za prijatelje ih ne bi htela 1/4 Srba i Muslimana, 1/5 Mađara i 13% Jugoslovena. Kao susede ih ne bi želela 1/3 Srba, 3/5 Muslimana, i oko 1/6 Mađara i Jugoslovena. U istoj firmi s Romima ne bi radila gotovo 1/5 Srba, 1/4 Muslimana, i oko 10, % Mađara i Jugoslovena. Roma za šefa ne bi htelo više od polovine Srba, 3/5 Muslimana, i blizu 1/6 Mađara i Jugoslovena, dok u istom gradu s njima ne bi živela 1/6 Srba, približno 1/ 4 Muslimana, 5,2% Mađara i 6,5% Jugoslovena. I konačno, u istoj državi sa Romima ne bi živelo 15% Srba, 14% Muslimana, 6% Mađara i 6% Jugoslovena (videti Tabelu 1).

Zaključak je nedvosmislen – što veća pretpostavljena socijalna blizina, to veća socijalna distanca. Aritmetička sredina po pojedinim modalitetima gradi pravilnu krivu, od 8. do 70. podeoka (%). Potvrdu ovih podataka i diskriminatorski odnos prema Romima nalazimo i kod pretpostavljenih značajnih društvenih funkcija. Za načelnika policije Roma ne bi htelo ni u kom slučaju ili su neodlučni povodom toga 70% Srba, 84% Muslimana, 39% Mađara i 45% Jugoslovena. Roma na mestu visokog oficira ne bi hteli, ili su neodlučni povodom toga, 65% Srba, 82% Muslima-

⁸ Uzimajući u obzir pol, kada je u pitanju najizraženija socijalna bliskost (brak), situacija je još zaoštrenija. Naime, u brak s Romima ne bi stupilo 89% Srkinja, 100% Muslimanki, 69% Mađarica i 60% Jugoslovenki. Tabela 1. Odbojnost, predrasude i stereotipi prema Romima (% su dati za negativno određenje)

Tabela 1. Odbojnost, predrasude i stereotipi prema Romima (% su dati za negativno određenje)

Nacionalnost	Brak	Prijatelj	Sused	Firma	Šef	Grad	Država
Srbin	79,5	24,0	30,0	18,0	51,5	16,9	15,0
Musl.	92,0	23,5	59,0	25,5	60,8	23,5	14,0
Mađar	55,0	20,0	17,0	10,5	15,8	5,2	6,0

na, 40% Mađara i 38% Jugoslovena. Na ministarskim mestima Rome ne bi želelo, ili su neodlučni povodom toga, 68% Srba, 82% Muslimana, 35% Mađara i 32% Jugoslovena. Iz podataka se dá zaključiti, izuzimajući Muslimane, da najveću socijalnu i etničku distancu prema Romima ispoljava većinska nacija – Srbi, a najmanju oni kod kojih je internacionalistički duh najprisutniji – Jugosloveni. Ova pravilnost je prisutna kod većine merenja u istraživanju. S druge strane, što nikome nije za utehu – pa ni Romima, socijalna i etnička distanca prema Albancima (iz naprednavedjenih razloga) je još veća. U brak s Albancima ne bi stupilo 84,5% Srba, 65,8% Roma, 80,4% Muslimana, 59,4% Mađara i 61,32% Jugoslovena, dok u istoj državi s njima ne bi živelo 40% Srba, 40,9% Roma, 29% Muslimana, 7,3% Mađara i 9,7% Jugoslovena. Premda je distanca prema Muslimanima nešto blaža nego prema Albancima i Romima, ipak je veoma izražena. S Muslimanima u brak ne bi stupilo 77,9% Srba, 50,5% Roma, 45,8% Mađara i 48,4% Jugoslovena, dok u istoj državi s njima ne bi živelo 31,3% Srba, 25,6% Roma, 7,3% Mađara i 9,7% Jugoslovena. Kao što se može primetiti, i Romi ispoljavaju relativno visok stepen socijalne i etničke distance prema drugim nacijama, tako da široko rasprostranjen stereotip o njihovoj interetničkoj toleranciji mora biti preispitan.⁹ Naime, segregirani i diskriminisani u svim sredinama¹⁰ i svim etničkim okruženjima, oni

⁹ 71,3% ispitanika smatra da su Romi u interetničkim odnosima tolerantni.

¹⁰ Netrpeljivost prema Romima stvarala se spontano, ali ne i s gnevom, kako bi se to moglo očekivati. Naime, na tlu Srbije, za razliku od nekih drugih delova (bivše) Jugoslavije ili pak u odnosu na neke evropske zemlje, Romi nisu bili izloženi kolektivnim osudama velikih razmera i represijama. Netrpeljivost se pokazivala mnogo suptilnije i više na opštem planu pokazivanja sopstvene 'superiornosti'. A. Mitrović, G. Zajić, *Romi u Srbiji*, Centar za antiracnu akciju i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd 1998, str. 51.

su prinuđeni da u svakodnevnoj komunikaciji ispoljavaju toleranciju, ponekad i "naučenu ljubaznost". No, u dubljim slojevima njihovog etničkog i kulturnog identiteta je, kao i kod ostalih, prisutna sklonost ka predrasudama, stereotipima i etničkoj netrpeljivosti prema drugima, i veličanje vrednosti sopstvenog etnosa. Tako se s iskazom – da "njihova nacija poseduje kvalitete koji je uzdižu iznad ostalih" – slaže (u potpunosti ili delimično) 55,5% Roma, 55,3% Srba, a mnogo manje – 16,7% Mađara i 13% Jugoslovena. U okviru ponuđenih stereotipa, Romi smatraju da su hrabri (71,5%) i vredni (61%), dok se 81,5% slaže sa stavom da oni poseduju neke osobine (bezbriznost, veselost, ljubav prema prirodi) koje ih izdvajaju od drugih naroda.

Etnička i socijalna distanca prema Romima je, najčešće, kombinovana s rasnom, tako da to još više produbljuje odbojnost prema njima i onemogućava adekvatnu integraciju. U Srbiji je dominantan proces segregacije Roma, pa čak i asimilaciju najčešće onemogućava latentna, a ponekad i manifestna diskriminacija kojoj su u svom okruženju izloženi od strane Srba i pripadnika ostalih etničkih zajednica. Romi su svesni da i pored prihvatanja kulturnog modela dominantnog etnosa nikada neće postati "pravi Srbi", kako zbog vidljivih antropobioloških odlika, tako i zbog saznanja njihovog okruženja da pripadaju drugoj etničkoj i rasnoj grupi. Posebno ih pogađa činjenica da, i u slučaju gotovo apsolutnog predavanja drugoj kulturi s namerom da postanu istovrsni članovi date zajednice, nikada ne bivaju do kraja prihvaćeni (73,5% Roma smatra da ih Srbi i ostali percipiraju kao građane drugog reda). Kada Rome (koji se izjašnjavaju kao Srbi) upitate jesu li oni zapravo Romi ili Srbi – oni, najčešće, odgovaraju da su i oni srpski pravoslavci, da i njihova deca idu u srpske škole, njihovi sinovi idu u vojsku i rat itd., izbegavajući direktan odgovor. Razlog ovome je, upravo, diskriminacija, etnička i rasna distanca koje oni žele da ponište stapanjem s drugim etnosom. Putem merenja rasne distance, takođe, dolazimo do ne baš ohrabrujućih podataka. Seksualne odnose s Romima ni u kom slučaju ne bi imalo (ili bi imalo samo u pijanstvu, što je posebno ponižavajuće) više od polovine Srba, 2/3 Muslimana, 1/3 Mađara i više od polovine Jugoslovena. Direktnu transfuziju krvi od Roma ne bi primilo, ili bi primilo samo u neposrednoj životnoj opasnosti, 40% Srba, 40% Muslimana, 30%

Mađara i 32% Jugoslovena. Rasna distanca je kod žena još izraženija. Tako, u seksualne odnose s Romom ne bi stupilo 76% Srпкиnja, 96% Muslimanki, 48% Mađarica i 60% Jugoslovenki (videti Tabelu 2). Direktnu transfuziju krvi od Roma ne bi primilo, ili bi primilo samo u neposrednoj životnoj opasnosti, 52% Srпкиnja, 42% Muslimanki, 36,5% Mađarica i 40% Jugoslovenki.¹¹ Stoga se ni u kom slučaju ne sme zanemariti činjenica da je prisutna diskriminacija Roma uzrokovana kako socio-etničkom, tako i rasnom distancom prema njima.

Tabela 2. Da li biste stupili u seksualne odnose s Romima?
(u %)

Nacio- nalnost	Rado		Zavisl od situacije		Samo u pijanstvu		Ni u kom slučaju		Ne znam	
	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž
Srblin	17,0	2,0	39,0	9,9	4,0	0,5	25,1	76,6	15,0	12,5
Musl.	3,8	0,0	50,0	0,0	7,7	0,0	34,6	95,8	3,8	4,2
Mađar	17,5	6,8	25,5	18,2	2,0	2,3	21,6	45,5	24,0	27,0
Jugosl.	33,3	4,0	33,4	20,0	0,0	0,0	33,3	60,0	0,0	16,0

Proširujući polje istraživanja na socijalno-psihološke i političke odnose, nedvosmisleno možemo uočiti standardne stereotipe i predrasude, ali i nemali procenat onih koji nude ekstremna rešenja. Sa stavom da Romi žive teško jer su lenji i neodgovorni, slaže se (u potpunosti ili delimično) 68% Srba, 84% Muslimana, 60% Mađara i 35% Jugoslovena. Da se Romima ne može verovati i na njih računati, smatra 57% Srba, 72% Muslimana, 57% Mađara i 39% Jugoslovena. Da Rome treba iseliti iz Evrope i stvoriti im državu na (kupljenom) slobodnom prostoru Afrike ili Azije, smatra 18% Srba, 6% Muslimana, 5% Mađara i 6,5% Jugoslovena. Romi su, zbog različitih oblika segregacije i diskriminacije i izuzetno nepovoljnog položaja u svim oblastima, gotovo u potpunosti alijenirani iz političke sfere – 91% (u okviru uzorka) nije član

¹¹ "U istraživanju 'Kulturnih obrazaca seksualnog ponašanja i rizika zaražavanja sidom', Romi se doživljavaju kao opasni izvor ove bolesti – 25% srednjoškolaca i studenata (uzorak 2200 ispitanika) svrstava ih na prvo mesto u ovu rizičnu grupu, što dodatno proširuje spektar predrasuda prema njima." K. Savin, V. Korać, Da li su Romi nova rizična grupa, *Cigari/Romi u prošlosti i danas*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 2000, str. 128.

bilo kakvog udruženja ili političke partije, a samo trećina njih (31%) smatra da novoformirane romske političke partije mogu doprineti poboljšanju njihovog položaja. S druge strane, samo petina (21,6%) Roma smatra da njihovi predstavnici, koji komuniciraju s državnim institucijama, na pravi način zastupaju njihove interese, dok je naredna petina mišljenja da oni, zapravo, zastupaju samo lične interese. Za (kompetentnog i pouzdanog) kandidata-Roma ne bi glasalo na izborima, iako je predložen od partije čiji su oni članovi ili simpatizeri, 51% Srba, 85% Muslimana, 5,3% Mađara i 20% Jugoslovena. I u ovom slučaju etnička distanca prema Albancima i Muslimanima je veća nego prema Romima. Za Albanca ne bi glasalo 78% Srba, 85% Muslimana, 10,5% Mađara, 40% Jugoslovena i 79% Roma, dok za Muslimana to ne bi učinilo 67% Srba, 10,5% Mađara, 20% Jugoslovena i 64,3% Roma. Među romskim udruženjima i (malobrojnim) partijama u Srbiji postoji uzajamna netrpeljivost i nepoverenje, što dodatno doprinosi njihovoj političkoj isključenosti. Dosadašnja istraživanja (pre poslednje promene vlasti) ukazuju na to da su Romi u političkom pogledu, najčešće, neopredeljeni ili naginju aktuelnoj vlasti. Imajući u vidu njihov izuzetno nepovoljan položaj, opravdana je pretpostavka da su ti stavovi podsvesno instrumentalizovani u cilju samoodbrane – kako još više ne bi ugrozili svoj status i izazvali bes moćnika. Njihova politička apatija je ispoljena i kroz odsustvo ozbiljnije organizovanosti na tom planu, iako bi to, najverovatnije, predstavljalo značajan pomak ka sistematičnijem razmatranju i rešavanju njihovih problema, kao i saznanju o njihovoj značajnijoj demografskoj prisutnosti u Srbiji i na Balkanu. Oni su, uglavnom, okupljeni oko kulturno-umetničkih društava, na šta je bivša vlast gledala blagonaklono, jer je to bio pogodan način da se njihova (eventualna) politička energija transformiše i usmeri u drugom pravcu. Postoje indicije da nova vlast počinje drugačije da pristupa njihovim problemima, ali je još prerano za donošenje bilo kakvih zaključaka. Opravdano je pretpostaviti da će se romski problemi ponovo naći "na repu", ukoliko oni sami ne budu bolje organizovani, i ne izvrše veći pritisak na aktuelnu vlast.

Slika o Romima, svakako, ne bi bila potpuna bez stereotipa o njima, uključujući tu i samopercepciju, odnosno samostereotipizaciju Roma. Ovde će po-

sredstvom aritmetičke sredine za nerome i izdvojenim procentom za Rome biti prezentovana ta "slika". Da su Romi lenji smatra 51% ostalih i 19,2% Roma. Da su previše bučni 78,5% ostalih i 68% Roma. Da su svadljivi 70,4% ostalih i 38,5% samih Roma. Da su lukavi 60% drugih i 35% Roma i prevrtljivi 69% ostalih i 30,5% Roma. Da su koristoljubivi oko 57% ostalih i 36% Roma, i da ne poštuju zakone 59% ostalih i 14,4% Roma. Da su aljkavi smatra 77% ostalih i 34% Roma, a da su nekulturni 65% ostalih i 16% Roma. Iz seta pozitivnih stereotipa izdvojicemo sledeće. Da su Romi tolerantni prema drugim nacijama smatra 60% ostalih i 85% Roma, te da su u religijskom pogledu tolerantni misli 52% ostalih i 80% Roma. Kao gostoljubive ih percipira 71% ostalih i 94% Roma, a kao temperamentne i vesele 71% drugih i 77% Roma. Napokon, muzikalnim ih smatra 90% ostalih i 97% Roma (za posebne procenite videti tabele 3 i 4).

Tabela 3. (U %)

Nacionaln.	Lenji	Bučni	Svadljivi	Lukavi	Prevrtljivi	Koristoljubivi	Ne poštuju zakon	Aljkavi	Nekulturni
Srbi	59,3	83,3	74,0	59,1	68,2	58,1	62,4	77,6	61,6
Romi	19,2	68,0	38,5	35,2	30,5	36,1	14,4	34,1	16,1
Musl.	58,8	96,1	88,2	62,7	86,3	45,1	54,9	96,1	96,1
Mađ.	58,3	77,1	64,6	61,5	65,6	69,4	66,7	69,8	59,4
Jug.	32,3	58,1	58,1	54,8	51,6	48,4	54,8	64,5	41,9

Tabela 4. (U %)

Nacionalnost	Etnički tolerantni	Religijski tolerantni	Gostoljubivi	Temperamentni	Muzikalni
Srbi	56,2	52,5	72,5	75,8	92,5
Romi	84,4	79,8	94,5	77,1	97,0
Muslimani	80,4	74,5	76,5	98,0	100,0
Mađari	51,9	46,9	64,6	68,8	92,7
Jugoslov.	51,6	35,5	67,7	71,0	77,4

Uzimajući u obzir negativnu stereotipiju, predrasude, socio-etničku i rasnu distancu prema njima – ne može nas iznenaditi činjenica da su Romi izloženi procesima segregacije, diskriminacije i socijalne isključenosti u rezidencijalnoj, edukativnoj, profesionalnoj, političkoj – zapravo svim oblastima življenja. Za sada,

benigna stereotipizacija Roma u Srbiji uslovljena je i građenjem superiornosti od strane većinskog stanovništva i kao mehanizam uspostavljanja hijerarhije u odnosu na druge narode, što se najčešće ispoljava kroz stav: mi ne živimo bogzna kako, ali postoje i oni pored nas (Romi) koji žive još lošije. Ono što se u poslednje vreme može primetiti, a što nije masovnijeg karaktera, jeste bogaćenje pojedinih Roma u opštoj krizi, što može dovesti do pojačavanja negativne stereotipije i stigmatizacije a samim tim i do pronalazjenja "žrtvenog jarca" u ovoj etničkoj zajednici, što predstavlja osnov svakog šovinističkog i rasističkog tumačenja društvenih nevolja, a po pravilu se završava tragično po manjinsku etničku, rasnu ili versku skupinu. Jer, sve dok manjinska grupa "izgleda" i "ponaša" se u skladu sa predrasudama i stereotipima većine, prema njoj se, kao u našem slučaju, može izgraditi benigna diskriminacija (mada ona po same Rome nije uopšte benigna). No, u slučaju kada pojedini pripadnici te manjine ne mogu biti smešteni u važeće stereotipe, najčešće dolazi do pojačavanja diskriminatorske energije i njene transformacije u mnogo agresivnije, često najtragičnije forme.

Jedna od pretpostavki od koje smo pošli u projektovanju istraživanja, bila je da Romi, stvarajući posebne odbrambene mehanizme, grade specifičan sociokulturni model koji će ih, eventualno, zaštititi od negativnog odnosa sredine. Jedan od odbrambenih mehanizama je izgrađivanje autoritarnog karaktera, koji se projektuje i racionalizuje kao nekonfliktnost i tolerancija prema većinskom okruženju, odnosno vlasti koja je uspostavljena u njemu. Pri tom se autoritarnost kod Roma ugrađuje u socijalni mentalitet, društveni karakter romskog naroda. S druge strane, konzervativizam se i svesno (javno) i podsvesno neguje u romskim porodičnim i društvenim odnosima iz drugog razloga. Suočeni s vekovnom asimilacijom ili segregacijom, oni na to "odgovaraju" veličanjem tradicionalnih socijalnih i kulturnih odnosa, ostvarujući time, nenameravano, dva cilja. Prvi se ispoljava kroz jačanje unutargrupne i unutaretničke kohezije, a drugi kroz asocijativni model odnosa porodice i države, čime se autoritarnom stavu i ponašanju daje legitimitet opšteprihvaćenog.

Instrument za merenje autoritarnosti i konzervativizma bio je konstruisan kroz nekoliko baterija pitanja, premda su i neke baterije pitanja koje su, pre-

vashodno, merile socijalnu isključenost i etničku i socijalnu distancu, korišćene za utvrđivanje ovih stavova (npr. odnos prema manjinskim pravima). U svim slučajevima Romi su iskazali visok stepen autoritarnosti i konzervativizma, a u odnosu prema ostalim nacijama taj stepen se razlikovao, u proseku, za 30-40%. Ono što treba napomenuti jeste da je kod Muslimana, u većini slučajeva, taj procenat veći nego kod Roma.

Kod ispoljavanja patrijarhalnog stava kroz iskaz da "muškarac treba da vodi glavnu reč u kući", rezultati su sledeći. U potpunosti ili delimično slaže se gotovo polovina Srba, više od 5/4 Roma, 90% Muslimana, 1/3 Mađara i 10% Jugoslovena, dok se delimično ili uopšte s tim ne slaže, takođe, oko polovina Srba, 13% Roma, 10% Muslimana, 3/5 Mađara i 4/5 Jugoslovena. Sa stavom da je "ženi mesto u kući", u potpunosti ili delimično slaže se 1/3 Srba, 2/3 Roma, više od 2/3 Muslimana, približno 1/4 Mađara i 13% Jugoslovena, dok se s tim uopšte ili delimično ne slaže 2/3 Srba, 1/3 Roma, oko 1/3 Muslimana, 72% Mađara i 84% Jugoslovena (videti tabele 5 i 6).

Tabela 5. Da li muškarac treba da "vodi glavnu reč u porodici"? (u %)

Nacionalnost	potpuno slaganje	delimično slaganje	neodlučan	delimično neslaganje	potpuno neslaganje
Srbin	19,3	28,5	4,5	19,3	28,5
Rom	65,6	18,2	3,2	6,1	7,1
Muslim.	58,8	31,4	0,0	3,9	5,9
Mađar	10,4	24,0	5,2	16,7	43,7
Jugosl.	0,0	9,7	9,7	19,4	61,3

Tabela 6. Da li je "ženi mesto u kući"? (u %)

Nacionalnost	potpuno slaganje	delimično slaganje	neodlučan	delimično neslaganje	potpuno neslaganje
Srbin	14,4	17,2	3,8	21,2	43,5
Rom	46,1	18,6	4,5	15,3	15,5
Muslim.	19,6	49,0	0,0	9,8	21,6
Mađar	8,3	14,6	5,2	22,9	49,0
Jugosl.	3,2	9,7	3,2	9,7	74,2

Predbračni seksualni odnos svom sinu bi u svakom slučaju odobrilo 2/3 Srba, polovina Roma, oko 1/4 Muslimana, 2/3 Mađara i 87% Jugoslovena, dok ni u

kom slučaju to ne bi odobrilo 9% Srba, 27% Roma, više od polovine Muslimana i 6% Mađara. Kod Jugoslovena takva zabrana ne postoji. Predbračni seksualni odnos svojoj kćeri odobrilo bi 40% Srba, 15% Roma, 2% Muslimana, gotovo polovina Mađara i 3/5 Jugoslovena, dok to isto ni u kom slučaju ne bi odobrila 1/4 Srba, 2/3 Roma, 88% Muslimana, 15% Mađara i 6% Jugoslovena (videti Tabelu 7).

Tabela 7. Da li odobravate predbračni seksualni odnos?
(u %)

Nacionalnost	SINU			KĆERKI		
	u svakom slučaju	možda	ni u kom slučaju	u svakom slučaju	možda	ni u kom slučaju
Srbin	64,9	26,4	8,7	40,5	34,8	24,7
Rom	51,1	21,7	27,3	15,2	20,2	64,5
Muslim.	23,5	23,5	52,9	2,0	9,8	88,2
Mađar	66,7	27,1	6,3	46,9	37,5	15,6
Jugosl.	87,1	12,9	0,0	61,3	32,3	6,5

Izuzimajući Muslimane, rezultati ukazuju da Romi ispoljavaju izuzetno visok stepen konzervativizma (65-85%), što svakako dovodi do veće mogućnosti njihove socijalne isključivosti, s jedne strane, i jačanja unutarporodične i unutargrupne kohezije. Razna socijalno-psihološka istraživanja ukazala su da konzervativizam (što je i etimološki jasno) zaleđuje postojeće odnose – kako unutar grupe, tako i prema spolja. Posmatrajući postojeću situaciju i probleme s kojima se Romi susreću, očito je da će izrazita crta konzervativizma u njihovom socio-kulturnom mentalitetu pogodovati statusu quo, odnosno da će se problemi ako ne zaoštavati, zasigurno učvršćivati. S druge strane, izrazito podržavani stavovi “da je ženi mesto u kući”, te da su devojke – po pitanju seksualnih sloboda diskriminisane u odnosu na mladiće, održaće veoma nepovoljnu situaciju u sferi obrazovanja. Napuštanje školovanja posle nekoliko godina i rana udaja i dalje će predstavljati evidentan problem kod devojaka (kasnije i žena) romske populacije. Simptomatično je i to da žene u okviru romske populacije, takođe u velikom procentu, podržavaju konzervativne stavove koji učvršćuju njihov podređeni položaj, čak i u okviru sopstvenog naroda (74% ih se slaže da muškarac treba da “vodi glavnu reč u porodici”, 57% da

je “ženi mesto u kući”, dok je taj odnos kod Srпкиnja 30% i 22%).

Sa stavom da se u državi mora znati ko je “glavni i ko se bespogovorno mora slušati” u potpunosti se ili delimično slaže 50% Srba, 80% Roma, 96% Muslimana, 37% Mađara i 10% Jugoslovena, dok se s tim delimično ili uopšte ne slaže 40% Srba, 9% Roma, 4% Muslimana, 50% Mađara i 68% Jugoslovena. Da u državi najznačajnije odluke treba da donosi čovek “čvrste ruke, bez suvišnog naklapanja” ili takav isti, koji bi povremeno konsultovao i nekog sa strane, smatra 23% Srba, 48% Roma, 49% Muslimana, 17% Mađara i 3% Jugoslovena, dok stav da najznačajnije odluke u društvu i državi ni u kom slučaju ne treba da donosi jedan čovek, podržava 40% Srba, 15% Roma, 14% Muslimana, 31% Mađara i 48% Jugoslovena. Opet, izuzimajući Muslimane, vidimo da su Romi i po pitanju autoritarnosti na prvom mestu. Vekovima izloženi diskriminaciji, segregaciji i opštoj društvenoj isključenosti, oni su u svoj sociokulturni mentalitet ugradili razne mehanizme mimikrije, s ciljem da se sačuva makar i ono malo što su u okviru raznih država imali – malo slobode, malo samostalnosti i malo lične radosti. Kao građani drugog reda, nikada nisu mogli da imaju poverenje u bilo koju vlast, što je kod njih izoštrilo “čula” za sve opasnosti koje im s te strane dolaze. Nesklonost radikalizmu ili revolucionarnosti oni crpe iz surovosti i nesklonosti samih sredina u kojima žive. Iskrena ili, češće, lažna lojalnost autoritarnim sistemima i vođama zapravo je napor da se ni po koju cenu ne ističu bilo čim što bi moglo da razgnevi moćnike. Premda podsvesno, oni se izjašnjavaju i ponašaju u skladu s izrekom “u Rimu se ponašaj kao Rimljanin”. Kako često i većinsko stanovništvo na Balkanu ispoljava autoritarnost, to i ne čudi da je ona kod njih prisutna. S druge strane, može se primećiti da autoritarne crte njihovog sociokulturnog mentaliteta nisu uslovljene samo reakcijom na pritiska koji dolaze spolja. Veoma izražen konzervativizam, prisutan u porodičnim odnosima kod Roma, veoma je pogodno tle za razvijanje autoritarnosti u okvirima društvenog karaktera ove etnije. Analogije tipa “jedna glava u kući – jedna glava u državi” i “čvrsta ruka u kući – čvrsta ruka u državi” veoma su pogodne za tumačenje društvene stvarnosti, kao i za oslobađanje od individualne odgovornosti. Imajući, takođe, u vidu veoma nepovoljan položaj Roma u svim sferama –

posebno obrazovnu strukturu njihove populacije¹², ne čudi ni njihovo “podleganje” tradicionalnim i jednostavnim modelima vršenja vlasti.

Da su Romi uvek uz vlast “ma kakva ona bila” smatra 55% Srba, 77% Roma, 58% Muslimana, 35% Mađara i 23% Jugoslovena, dok se s tim uopšte ne slaže 11% Srba, 9% Roma, 2% Muslimana, 7% Mađara i 19% Jugoslovena. Sa stavom da većinski narod u svim državama mora da donosi najznačajnije odluke, bez obzira na protivljenje nacionalnih manjina, u potpunosti ili delimično slaže se 2/3 Srba, 1/3 Roma, 1/4 Muslimana, 15% Mađara i skoro trećina Jugoslovena, dok se s tim uopšte ili delimično ne slaže 29% Srba, 40% Roma, 69% Muslimana, 78% Mađara i 65% Jugoslovena (videti Tabelu 8).

Tabela 8. Da li većinski narod treba da donosi najznačajnije odluke? (u %)

Nacionalnost	potpuno slaganje	delimično slaganje	neodlučan	delimično neslaganje	potpuno neslaganje
Srbin	37,6	26,6	6,6	14,8	14,4
Rom	16,7	17,4	16,1	17,0	32,9
Muslim.	2,0	23,5	5,9	27,5	41,2
Mađar	6,3	8,3	7,3	16,7	61,5
Jugosl.	3,2	25,8	6,5	16,1	48,4

Iz ovih podataka jasno se može videti da Romi realno ocenjuju svoj odnos prema državi, odnosno vlasti. Stoga većina njih svesno donosi odluku o tome da ni po koju cenu ne “talasaju”, da ni u kom slučaju “ne štrče”, a takvu vrstu ponašanja pothranjuju kako kod potomstva, tako i u okviru romske zajednice. Oni smatraju, osećaju ili znaju, da bi im bilo kakvo udruživanje s onima koji su protiv vlasti moglo doneti velike probleme, te se najčešće opredeljuju kao simpatizeri postojeće vlasti “ma kakva ona bila”. Pored toga, oni ispoljavaju i relativno visok stepen autoritarnosti po pitanju donošenja značajnih društvenih odluka, uprkos protivljenju nacionalnih manjina, ko-

¹² “Učešće Roma u nepismenom stanovništvu, u poređenju s ukupnim stanovništvom i drugim nacionalnim manjinama koje žive u Srbiji upadljivo je najveće – 35%. Roma bez završene osnovne škole ima 79% (ostalih je 45%), sa osnovnom školom 17% (ostalih je 25%), sa srednjom školom 4% (ostalih je 25%) i sa višom i visokom školskom spremom svega 0,2% (ostalih je 6%)”. A. Mitrović, G. Zajić. *Isto*, str. 62.

jima i oni pripadaju. Mirenje s postojećim i respekt prema moći i vlasti, stoga, predstavljaju jedne od značajnih karakteristika njihovog sociokulturnog mentaliteta.

Da su nacionalnim manjinama i etničkim grupama data prevelika prava u našem društvu smatra (u potpunosti i delimično) 59% Srba, 19% Roma, 25% Muslimana, 17% Mađara i 19% Jugoslovena, dok se s tim uopšte ili delimično ne slaže 27% Srba, 62% Roma, 53% Muslimana, 66% Mađara i 55% Jugoslovena. Na pitanje "Da li Romi treba da imaju ista prava kao i ostali narodi i nacionalne manjine?", dobijamo sledeću skalu procentualnosti: u potpunosti se ili delimično s tim slaže 85% Srba, 97% Roma, 100% Muslimana, 83% Mađara i 84% Jugoslovena.

To što petina Roma smatra da su "nacionalnim manjinama i etničkim grupama data prevelika prava", a da gotovo svi Romi tvrde kako oni treba da imaju ista prava kao i ostali (dakle, kao i većinski narod), samo je prividno paradoksalno. Njihov "nagon" za samoodržanje se, i ovog puta, transparentno ispoljava. Saznanje da su u protekloj deceniji sukobi između prava manjina i prava većina doveli do krvavih sukoba u kojima su, najčešće, stradale manjine, kod njih pobuđuje oprez i "diplomatski" stav. "Da", izjašnjavaju se neki od njih (19%), "ne treba preterivati s manjinskim pravima", ali "Romi treba da imaju ista prava kao i ostali" (97%), uključujući tu i većinu. Iz rezultata se dá zaključiti i to da bi Romi, uz podršku ostalih manjina i većinskog naroda, mogli znatno da poboljšaju svoj pravno-politički, ali i ostale društvene statuse. Naravno, ovo bi se moglo postići ukoliko postoji i saglasnost o preduzimanju pozitivne diskriminacije prema Romima, najugroženijoj manjini u našoj državi.

Ukoliko za pojedine baterije pitanja odredimo aritmetičku sredinu, dolazimo do sledećih rezultata. Najveći stepen konzervativizma ispoljavaju Muslimani (80%), zatim Romi (75%), Srbi (40%), Mađari (29%) i Jugosloveni (12%). U pogledu autoritarnosti redosled je identičan: Muslimani (72%), Romi (64%), Srbi (37%), Mađari (28%), Jugosloveni (7%).

Dosadašnja istraživanja su pokazala da su Romi u Srbiji, u proteklih nekoliko decenija, po nivou obrazovanja, profesionalnom i ekonomskom statusu i moći na poslednjem mestu, te da se njihovi "odgovori"

na društveno okruženje razlikuju u odnosu na ostale nacije i manjine. Hipoteza postavljena u istraživanju – da su Romi, u odnosu na ostale, skloniji konzervativizmu i autoritarnosti, u potpunosti je potvrđena. Komparirajući te podatke iz romske populacije s podacima dobijenim u većinskoj (srpskoj) populaciji, može se videti da su Romi u značajnoj meri (30-40%) konzervativniji i autoritarniji od Srba (u odnosu na neke druge nacije i manjine taj procenat je i veći). Osnovne razloge tome treba tražiti u njihovom odnosu prema sopstvenoj tradiciji i kulturi, kao i u njihovoj mukotrpoj adaptaciji u postojeće dominantne socijalne i kulturne modele. Jedan od "odgovora" koji oni pružaju jeste model "linije manjeg otpora", odnosno težnja da ni u kom slučaju ne "štrče" u odnosu na okruženje.

Uzimajući u obzir dosadašnja istraživanja, koja su ukazala na visok stepen socijalne isključenosti Roma i diskriminatorski odnos prema njima u svim sredinama u kojima žive, ovim istraživanjem je potvrđena njihova mukotrpa adaptacija i u Srbiji. Izloženi diskriminaciji i negativnoj stereotipiji oni (podsvesno) stvaraju razne odbrambene mehanizme, gradeći tako sociokulturni model koji će, potencijalno, ublažiti efekte negativnog odnosa prema njima. Taj model, s druge strane, još više doprinosi njihovoj segregaciji ili asimilaciji, a kod drugih nacija stvara predrasudu o nemogućnosti njihove integracije. Podaci iz istraživanja ukazuju na veoma visok stepen socijalne, etničke i rasne distance prema Romima u Srbiji, što je, nažalost, potvrdilo gotovo sve naše hipoteze. Jedino hipoteza "da Romi, u odnosu na većinsko stanovništvo i ostale nacionalne manjine, ispoljavaju veći stepen alijeniranosti (anomiju i političku nemoć)" nije potvrđena, što, na prvi pogled, može izgledati zagonetno. No, pažljivijom analizom dolazimo do zaključka da je visok procenat alijenacije i kod ostalih nacija, zapravo, rezultat pogubne politike tadašnjeg režima koji, što se nacionalne pripadnosti tiče, nije pravio velike razlike – svi smo bili u "istom loncu".

LITERATURA

1. Mitrović, A. (1990), *Na dru – Romi na granicama siromaštva*, Naučna knjiga, Beograd
2. Mitrović, A. and G. Zajić (1998), *Romi u Srbiji*, CAA and IKSI, Beograd
3. Savin, K. i Korać, V. (2000), Da li su Romi nova rizična grupa, u: *Cigani/Romi u prošlosti i danas*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd
4. Liegeois, J.P. (1994), *Roma, Gypsies, Travellers*, Strasbourg
5. Marushiakova, E. (1992), *Ethnic Identity among Gypsy groups in Bulgaria*, Sofia
6. Đorđević, D. B. (1997), Interkulturalnost versus getoizacija i diskriminacija: slučaj Roma (Interculturality versus Ghettoization and Discrimination: The Case of Romanies), In: Jakšić, B. (ed.), *Interkulturalnost versus rasizam i ksenofobija*, Beograd, Forum za etničke odnose.
7. Đorđević, D. B. (1999), *Romas in Serbia*, Facta Universitatis – 2(6/2), Niš
8. Đurović, B. (2000), Društvena segregacija i getoizirana svest Roma, u: *Cigani/Romi u prošlosti i danas*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd
9. Đurović, B. and Đorđević, D. B. (1996), Obredi pri velikim verskim praznicima kod Roma u Nišu, *Etno-kulturološki zbornik*, Svrlijig
10. Mirga, A. and L. Mruz (1997), *Romi – razlike i netolerancija*, AKAPIT, Beograd
11. Bašić, G. (2000), Položaj Roma u centralnoj i jugoistočnoj Evropi, u: *Cigani/Romi u prošlosti i danas*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd
12. Cummins, J. (1986), *Bilingualism in Education*, New York, Longman
13. Acton, T. (1981), *Gypsies*, London, Macdonald.
14. Acton, T. (1974), *Gypsy politics and social change*, London, Routledge and Kegan Paul
15. Clements, L., Thomas, P. A. and Thomas, R. (1996), *The Rights of Minorities – A Romany Perspective*, OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights, Warsaw, 4(4): 3-10.

16. Hrvatić, N. (1996), Romi u interkulturalnom okruženju (The Romanies in an Intercultural Environment), *Društvena istraživanja*, Zagreb, 5 (5-6): 913-933.
17. Jakšić, B. (Ed.), *Frontiers*, Beograd, Forum za etničke odnose
18. Hall, T. H. and Hall, M.R. (1990), *Understanding Cultural Differences*, Yarmouth, Intercultural Press.
19. *Razvitak Roma u Jugoslaviji* (1992), Beograd, SANU
20. *Društvene promene i položaj Roma* (1993), Beograd, SANU
21. Kanev, K. (1996), Dynamics of Inter-Ethnic Tensions in Bulgaria and the Balkans, *Religion in Eastern Europe* 16 (6): 13-44.
22. Davidova, E. (1995), *Romanu Drom. Cesty Romy 1945-1990*, Olomouc
23. UNICEF (1994), Central and Eastern Europe in Transition – Public Policy and Social Conditions, Economies and Transition Studies, *Regional Monitoring Report No. 2*
24. *Cigani/Romi u prošlosti i danas* (2000), Beograd, SANU
25. *Položaj manjina u SRJ* (1996) Beograd, SANU
26. Vukanović, T. (1983), *Romi (Cigani) u Jugoslaviji*, Vranje
27. Mitić, M. (1998), *Nacionalne manjine*, Beograd, SL SRJ